

І. В. ДВОРКІН, канд. іст. наук, старший викладач, НТУ «ХПІ»

УКРАЇНСЬКЕ МУЗЕЙНИЦТВО НАДДНІПРЯНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У ПРОЦЕСІ НАЦІОТВОРЕННЯ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У статті досліджується місце музейних установ у формуванні української нації, а також у національній політиці Російської імперії в українських землях. Визначається коло питань, пов'язаних з роллю музеїв імперського періоду в процесі формування модерної української нації.

Ключові слова: музей, український національний рух, націотворення, імперська політика.

Вступ. Музеї, основними функціями яких є документування й збереження культурно-історичних та природничих цінностей, а також виховання широких верств населення, відіграють значну роль у житті модерного суспільства. Музей, відповідно до сучасного визначення, є історично обумовленим багатофункціональним інститутом соціальної пам'яті [7, с. 395].

Яке ж місце музейних установ у формуванні нації? Як зазначив Оскар Наварро, «презентація ними (музеями) спадщини народу виявляється частиною процесу створення нації. У цьому сенсі вони задовольняють потреби нації у визначенні її політичної позиції та її образу, вони можуть чинити політичний, економічний та психологічний вплив на людей. Вони стають інструментами соціального, економічного, культурного і політичного розвитку нації чи регіону» [8, с. 5]. Дійсно, музеї, як у минулому, так і тепер, безумовно, є частиною національних проектів і впливають на формування націй, допомагають індивіду визначитися, хто є «ми», а хто – «вони».

Метою даної статті є визначення кола питань, пов'язаних з роллю музеїв імперського періоду в процесі формування модерної української нації.

Виклад основного матеріалу. На території сучасної України перші музейні установи виникають на початку ХІХ ст. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в українських землях Російської імперії вже діяла широка музейна мережа, в яку входили музеї вищих навчальних закладів, наукових товариств, публічні міські і земські музеї. У цей час музейні установи працювали практично в усіх губернських центрах (у Києві, Харкові, Чернігові та Одесі одночасно діяло кілька великих музеїв), а також і в деяких повітових містах (Конотопі, Глухові, Вовчанську) Протягом зазначеного періоду українські музеї зосередили у своїх фондах величезні колекції. Найбільші археологічні колекції та зібрання, що висвітлювали історію України, мали Музей старожитностей Київського університету, Київський міський музей та Музей українських старожитностей В. В. Тарновського. Багаті етнографічні колекції належали харківському і київському міським музеям, етнографічному музею Харківського історико-філологічного товариства.

Музейні установи досліджуваного періоду працювали в умовах розгортання українського національного руху, а також імперської політики, спрямованої на формування «великої російської нації» (за О. Міллером). Ця політика була спрямована на перешкодження діяльності українських патріотів (українофілів).

Українська інтелігенція, як наукова, так і творча, суспільно-політичні діячі, меценати, тобто саме діячі українського національного руху, часто брали активну участь у створенні та подальшій роботі музеїв. Серед них були: Володимир Антонович, Дмитро Багалій, Микола Біляшівський, Борис Грінченко, Вадим Модзалевський, Микола Сумцов, Василь Тарновський (молодший) та ін.

У «довгому» ХІХ ст. відбувалися процеси формування сучасних націй, в тому числі української, яка у зазначений період була позбавлена власної державності і входила до складу Російської та Австрійської імперій. За визначенням відомого американського дослідника Романа Шпорлюка, у ХІХ ст. українська інтелігенція прагне сформувати нове уявлення суспільства про себе – «український проект» (на противагу конкуруючим з ним «російському» і «польському» проектам) [10].

Центральне місце у формуванні української нації займала саме історія, адже релігія чи елементи народної культури були або тотожними або дуже близькими до російських. У ХІХ ст. представники українського національного руху формують нову «міфологію». Виникає необхідність протиставляти Росію (метрополію) і Україну (провінцію). Це було можливо тільки через доказ існування власної безперервної історії [4, с. 30]. Враховуючи це, український національний рух активно використовував культурно-освітні установи, в тому числі музеї, архіви та бібліотеки. У той же час, вони могли стати корисними імперській владі в реалізації «російського проекту», в якому українці й білоруси, разом з росіянами склали єдину «великоросійську націю» [6].

Український національний рух, який за визначенням Мирослава Гроха, відноситься до руху малих народів Центрально-Східної Європи, пройшов три фази розвитку – фольклорно-етнографічну або фазу пробудження, фазу агітації та фазу масового руху [9, с. 125]. Саме в другій фазі українська інтелігенція за допомогою агітації прагнула «розбудити» якомога більше прихильників реалізації їхнього плану щодо створення нації, виникали перші національні культурні інститути, в тому числі музеї. Ці установи за явним чи прихованим задумом їхніх засновників повинні були стати національними.

Наведемо приклади музеїв, які з повною впевненістю можна назвати українськими національними – це Київський художньо-промисловий і науковий музей, а також Музей українських старожитностей імені В. В. Тарновського Чернігівського губернського земства.

Як зазначає український дослідник Вадим Арістов, діяльність українофілів у другій половині ХІХ ст., що часто представляється як протистояння імперському режимові та його адміністрації, швидше не виключала одночасне відстоювання українських інтересів і лояльності до держави. Українські патріоти використовували службу і співпрацю з державними установами для просування «українського проекту» [1, с. 22]. Прикладом такої співпраці можна назвати створення і діяльність у Києві загальнодоступного міського музею. Діяльність київського музею на нашу

думку, показує, яким чином музей може використовуватися національною інтелігенцією у формуванні нації в умовах відсутності національної держави і певного тиску з боку імперської влади.

Київський художньо-промисловий і науковий музей був заснований в 1899 р., хоча ідея створення загальнодоступного музею в Києві обговорювалася значно раніше, з 1880-х рр. Цей музей став провідним в українських землях Російської імперії, як в науковому, так і в просвітницькому плані. Популярність музею з року в рік зростала. Найбільші його відділи – археологічний та етнографічний – склалися в основному з місцевого, українського матеріалу. У 1906 р. тут проходила Перша Південноросійська виставка кустарних виробів, на якій був представлений етнографічний матеріал з усієї України. Виставка стала справжнім святом української культури. Більшість її експонатів залишилися у власності музею і поставила його на один рівень з провідними музеями Російської імперії [5, с. 68]. Найважливішою подією стала виставка, присвячена п'ятдесятиріччю з дня смерті Тараса Шевченка (1911 р.). На Шевченківській виставці були представлені 36 оригінальних малюнків і 13 офортів художника з приватних зібрань. Проведення виставки стало значним поштовхом у справі популяризації його художньої спадщини. Був опублікований каталог «Виставки артистичних творів Тараса Шевченка» українською та російською мовами, що для державної установи, якою був музей, являло собою щось нечуване [3, с. 124].

Можна сказати, що за фасадом імперського музею буквально «переховувався» український національний, який цілком міг служити формуванню саме української ідентичності. Маючи офіційну назву Київський художньо-промисловий і науковий музей імені государя імператора Миколи Олександровича, установа, завдяки діяльності співробітників і директора музею М. Біляшівського, мала в першу чергу національний, а не імперський характер.

Ще одним визначним українським музейним зібранням досліджуваного періоду був Музей українських старожитностей, відкритий у 1902 р. при Чернігівському губернському земстві. Його створення стало можливим завдяки ініціативі відомого колекціонера і мецената Василя Тарновського, власника величезної колекції відповідної спрямованості, що була зібрана протягом другої половини ХІХ ст. Вирішивши перед смертю передати свою колекцію громадськості, Василь Тарновський певний час вагався, чи залишити її в Києві (де в той час зводилася будівля для міського музею), чи передати Чернігівському губернському земству. Негативні виступи деяких гласних Київської міської думи стосовно важливості для Києва колекції українських старожитностей визначили вибір мецената на користь Чернігова. Як писав у 1920-х рр. Федір Ернст, провідним колам київських меценатів і любителів старовини не вистачало тоді справжнього розуміння та інтересу до спадщини саме української. Тільки цим можна пояснити відсутність реакції на втрату Києвом такої значної колекції [3, с. 123]. Цікаво, що і в Чернігові частина гласних губернського зібрання, не заперечуючи цінності колекції Тарновського, також чинила опір утриманню колекції містом, оскільки, мовляв, це не є обов'язком земства, а витрачання великих коштів на музей призведе до занедбання важливих справ. Відомий український філолог Борис Грінченко, який був у той час секретарем

Чернігівської губернської земської управи, так охарактеризував позицію гласних: «Байдуже було сим добродіям про народ. Несвідомі національної самоповаги, змоскалені, хотіли вони бути більшими москалями ніж самі москалі і протестували вкраїнці проти вкраїнського музею» [2, с. 121].

Музей Тарновського створювався як суто український, національний за характером. Його засновник, як свідчили сучасники, вважав його не своєю приватною власністю, а суспільним надбанням. У фондах музею, який мав на початку ХХ ст. офіційну назву «Музей українських старожитностей В. В. Тарновського Чернігівського губернського земства» (що вже прямо суперечило імперській політиці), були археологічні знахідки «доісторичного» та «великокнязівського» періодів, зібрання козацьких старожитностей, унікальна колекція, присвячена Тарасу Шевченку тощо.

У контексті визначення місця музеїв у формуванні нації також виникає ряд додаткових питань. Наприклад, чи намагалася імперська влада якимось чином вплинути на розвиток музейної справи в Україні, проконтролювати українофільську діяльність в них? З одного боку цілеспрямованої державної політики по відношенню до провінційних музеїв у Російській імперії не було. Діяльність музейних установ не регулювалася єдиним спеціальним державним органом, тут не було музейного законодавства, не було єдиного джерела фінансування, музеї перебували у підпорядкуванні різноманітних організацій. З іншого боку, зрідка спостерігалися спроби централізувати і контролювати процес створення музейних установ.

Цікавим і досить важливим питанням, що вимагає більш глибоких досліджень, заснованих на широкій джерельній базі, є питання про те, яким чином широкі верстви населення сприймали інформацію, отриману з експозицій і коментарів музейних працівників. З'ясування цього аспекту дозволить чіткіше визначити місце українських музеїв в національному русі.

Висновки дослідження. Таким чином, музейні установи відіграють велику роль у процесі формування модерних націй. В українських землях Російської імперії музеї використовувалися представниками українського національного руху, в умовах відсутності власної держави, як важливий елемент реалізації «українського проекту». Запропонована проблема, на нашу думку, має великий дослідницький потенціал і є актуальною. Надалі, поглибити уявлення про стратегії українофілів, а також імперської національної політики, зможуть дослідження про місце в національному будівництві інших інститутів соціальної пам'яті – архівів і бібліотек.

Список літератури: 1. *Арістов В.* Українофіли: між державним і «національним» / В. Арістов // http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Ist/2010_104/04_aristov_vyu.pdf. 2. *Грінченко Б. Д.* Музей Василя Тарновського / Б. Д. Грінченко // Літературно–науковий вісник. – 1900. – Т. 10. – Кн. V. – С. 108–125. 3. *Ернст Ф.* Як збиралися малярські твори Шевченка у Всеукраїнському історичному музеї імені Шевченка / Ф. Ернст // Життя й революція. – 1929. – Кн. 3. – С. 122–130. 4. *Скельчик С.* Человеческое тело и национальная мифология: некоторые мотивы украинского национального возрождения XIX в. / С. Скельчик // *Ab Imperio*. – 2006. – № 3. – С. 23 – 54. 5. *Ковтанюк Н.* Скарбниця історичної пам'яті України / Н. Ковтанюк // Київська старовина. – 1999. – № 3–4. – С. 63–80. 6. *Миллер А.* Империя и нация в воображении русского национализма. Взгляд историка / А. Миллер // <http://polit.ru/article/2005/04/14/miller/> 7. *Музей* // Российская музейная

энциклопедия: В 2 т.: Т. 2. – М., 2001. – С. 395 – 396. **8.** *Наварро О.* История и память в современном музее: несколько замечаний с точки зрения критической музеологии / О. Наварро // Вопросы музеологии. – 2010. – № 2. – С. 3 – 11. **9.** *Хрох М.* От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе / М. Хрох // Нации и национализм. – М., 2002. – С. 121 – 145. **10.** *Шпорлюк Р.* Імперія та нації (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусії) / Р. Шпорлюк // <http://izbornyk.org.ua/sporl/sh09.htm>.

Надійшла до редколегії 25.09.2013

УДК 069.01:930.1 (477-25)

Українське музейництво Наддніпрянщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у процесі націотворення: постановка проблеми // І. В. Дворкін // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХПІ», 2013. – № 61 (1034). – С. 20–24. – Бібліогр.: 10 назв.

В статті показано місце музейних установ в формуванні української нації, а також в національній політиці Російської імперії в українських землях. Визначається круг питань, пов'язаних з роллю музеїв імперського періоду в процесі формування модерної української нації.

Ключевые слова: музей, українське національне рухання, формування нації, імперська політика.

The article shows the location of museum institutions in the Ukrainian nation formation, as well as in the national policy of the Russian Empire in the Ukrainian lands. The range of issues related to the role of museums of the imperial period in the formation of modern Ukrainian nation is determined.

Keywords: museum, Ukrainian national movement, nation building, imperialism.